

ΕΦΗ ΡΑΓΙΑ**Φτωχοί και πλούσιοι στο μέσο Βυζάντιο:
πενία, πλούτος και εξουσία¹**

(Διάλεξη που δόθηκε στο πλαίσιο των *Μορφωτικών Εκδηλώσεων ΕΙΕ, 2012-2013*, με τίτλο «*Παλαιά και νέα πτώχεια και η εξουσία του χρήματος*», 29 Ιανουαρίου 2013)

Με ανάδοχο φορέα το Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, εκτελείται στις εγκαταστάσεις του μία μεταδιδακτορική έρευνα για την κοινωνική ιστορία του Βυζαντίου, με έμφαση σε ζητήματα προσδιορισμού και αυτοπροσδιορισμού των κοινωνικών ομάδων, της σχέσης και της συμπλοκής μεταξύ τους, που ορίζεται ως «κοινωνική κινητικότητα» («Ηλεκτρονική βάση δεδομένων για την κοινωνική ιστορία του Βυζαντίου: πηγές, προβλήματα και προσεγγίσεις»). Η έρευνα, που χρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (ΕΣΠΑ), εντάχθηκε στο πρόγραμμα του ΙΙΕ «*Καθημερινός και κοινωνικός βίος των Βυζαντινών*». Στο πλαίσιο του προγράμματος, και εφόσον ο Β΄ κύκλος ομιλιών έχει ως κεντρικό θέμα τη φτώχεια, θεωρήθηκε πρότερον να γίνει μία σύντομη παρουσίαση για τη φτώχεια και την εμπλοκή της εξουσίας στο Βυζάντιο.

Θεωρείται γενικά ότι το Βυζάντιο παρουσίαζε έντονη κοινωνική κινητικότητα. Αυτό σημαίνει ότι οι άνθρωποι μπορούσαν να ανέβουν ή να κατέβουν στην κοινωνική κλίμακα χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η κοινωνική τους θέση, η καταγωγή τους, η οικονομική τους κατάσταση ή η εξουσία που μπορεί να συγκέντρωναν στα χέρια τους. Μα ήταν στ' αλήθεια έτσι; Ποιες είναι οι παράμετροι που ρύθμιζαν την κοινωνική άνοδο, ή την κοινωνική κατακρήμνιση, πόσο μεγάλο ρόλο μπορεί να είχαν στην ζωή ενός ανθρώπου η φτώχεια, ο πλούτος και η εξουσία;

Τον 5^ο αι. τρεις *γεωργοί* από το Ιλλυρικόν, *ἀπὸ τῆς πενίας μαχόμενοι*, αποφάσισαν να πάνε στην Κωνσταντινούπολη για να καταταγούν στο στρατό. Ένας από αυτούς κατάφερε να αποκτήσει μία θέση στις φρουρές των ανακτόρων, έγινε διοικητής μιας εξ αυτών και από εκεί ανέβηκε στην αυτοκρατορική θέση². Ήταν ο Ιουστίνος Α΄, θεῖος του αυτοκράτορα Ιουστινιανού Α΄. Το 705, ο μελλοντικός αυτοκράτορας Λέων Γ΄, έτρεξε να προϋπαντήσει τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό Β΄ ο οποίος ερχόταν διά ξηράς με βουλγαρικές ενισχύσεις για να ανακτήσει το θρόνο του, και του παραχώρησε 500 πρόβατα. Ο Ιουστινιανός πήρε τον Λέοντα κοντά του και του ανέθεσε ευαίσθητες αποστολές στα ανατολικά σύνορα. Το 717 ο Λέων ανέβηκε στον αυτοκρατορικό θρόνο, ιδρύοντας τη δυναστεία των Ισαύρων. Περίπου την ίδια εποχή στην

Παφλαγονία, στο χωριό Άμνια, μία πολύ πλούσια οικογένεια καταστράφηκε από τις επιδρομές των Αράβων και τις κακές σοδειές. Ο εκπρόσωπος της οικογένειας αυτής, ο Φιλάρετος, υπέμενε τη φτώχεια με υπομονή, καλοσύνη και φιλανθρωπία, αλλά αποτελούσε ακόμα έναν σημαντικό παράγοντα στο χωριό του και η μικρή εγγονή του Μαρία, επιλέχθηκε για σύζυγος του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Στ'. Η οικογένεια μετακόμισε λοιπόν στην Κωνσταντινούπολη, έλαβε νέα κτήματα, αξιώματα και χρήματα, και ο Φιλάρετος μπορούσε πια να συνεχίσει τη φιλανθρωπική του δράση στην πρωτεύουσα. Κορυφαίο παράδειγμα κοινωνικής κινητικότητας όμως αποτελεί η ιστορία του ιδρυτή της Μακεδονικής δυναστείας, Βασιλείου. Κατά την επίσημη εκδοχή της δυναστείας, επειδή *ή από γεωργίας έπικουρία μικρά τις και άγεννης έδόκει αύτῳ*, ο Βασίλειος ήρθε στην Πόλη *τὰ τῆς οίκειας άρετῆς έπιδείξασθαι*, γιατί γνώριζε ότι εκεί *τούς τῶν άλλων κατά τι προέχοντας έπί λαμπροτέρας τύχης γνωρίζεσθαι*³. Το 867 ο Βασίλειος εκτόπισε τη δυναστεία του Αμορίου και έγινε μόνος αυτοκράτωρ.

Οι αφηγήσεις τέτοιων επεισοδίων φαίνεται να αποκρύπτουν τους παράγοντες που επιδρούσαν καταλυτικά στην κοινωνική θέση των Βυζαντινών, καθώς αναπαράγονται λογοτεχνικά πρότυπα και σκοπιμότητες. Οι πηγές δεν αναμεταδίδουν την απόλυτη αλήθεια. Έτσι, είναι σαφές ότι ο Ιουστίνος Α' εκμεταλλεύτηκε την σωματική του διάπλαση και άρπαξε την μοναδική προσβάσιμη στους πτωχούς ευκαιρία για κοινωνική άνοδο, την κατάταξη στο στρατό. Ο Λέων Γ' δεν θα ήταν σε θέση να δωρίσει 500 πρόβατα στον αυτοκράτορα, αν δεν διέθετε μεγαλύτερα κοπάδια. Προσέβλεπε αναμφίβολα στην αυτοκρατορική εύνοια, παίρνοντας παράλληλα, λόγω της πολιτικής αστάθειας της εποχής, ένα μεγάλο ρίσκο. Για τον Βασίλειο Α', μολονότι η προσπάθεια εξευγενισμού της προέλευσής του ήταν συστηματική –*γεωργός κατά τον βιογράφο του*- είναι σαφής η πρόθεση του ήρωα να ενταχθεί στην υπηρεσία κάποιου ισχυρού της εποχής. Όσο για το Βίο του Φιλάρετου, αποτελεί ένα μυθιστορηματικό αριστούργημα του Βυζαντίου. Πίσω από τα πολυάριθμα clichés και την αφήγηση του *ελεήμονα-ήρωα*, προβάλλει τόσο η σκληρή πραγματικότητα που έπρεπε να αντιμετωπίσουν οι άνθρωποι της μέσης βυζαντινής εποχής στις επαρχίες, όσο και η κυρίαρχη δύναμη της βασιλικής εύνοιας.

Το Βυζάντιο δεν είχε παγιωμένες κοινωνικές τάξεις. Ο αυτοκράτορας διατηρούσε για τον εαυτό του το προνόμιο να ανεβάσει στα ανώτερα στρώματα τους ανθρώπους που εμπιστευόταν περισσότερο και να υποβιβάσει κοινωνικά, πολιτικά, οικονομικά και προσωπικά τους πολιτικούς του αντιπάλους όταν καταπατούσαν τα όρια της *«πολιτικής ορθοδοξίας»*. Το παράλληλο σύστημα της πώλησης και εξαγοράς αξιωμάτων συντελούσε τα μέγιστα στην ανανέωση των κοινωνικών στρωμάτων. Οι Βυζαντινοί αποκαλούσαν «πολιτεία» την κοινωνία, και οι απόψεις τους γι' αυτήν, ως οργανωμένο σύνολο, είχαν βαθιές επιρροές από τη φιλοσοφική και πολιτική σκέψη

της αρχαιότητας. Έτσι, ένας συγγραφέας του 6^{ου} αι. αναφέρει ότι όλοι πρέπει να εντάσσονται κάπου, να έχουν δηλαδή μια απασχόληση και να μην παραμένουν *άργοι*, γιατί διαφορετικά στέφονται *πρὸς ἀκολασίαν καὶ κλοπὴν καὶ τὴν ἄλλην κακίαν*⁴. Συνηθέστερα ωστόσο τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα που χτυπούσε η φτώχεια λόγω της έλλειψης απασχόλησης, οι *ἀγενεῖς, ἀνώνυμοι, ἄσημοι, ἀφανεῖς, εὐτελεῖς* ή *χθαμαλοί*, οι *ἄποροι*, οι *πένητες* ή οι *πτωχοί*, δεν εμφανίζονται στις πραγματείες περί πολιτείας.

Το κράτος διαχώριζε το σύνολο των υπηκόων μεταξύ του κλήρου, αυτών που εντάσσονταν στο κρατικό μισθολόγιο, και των υπολοίπων, οι οποίοι μπορούσαν να είναι *ἐπίσημοι*, δηλαδή πλούσιοι, πιθανώς με καλή καταγωγή, ή *ἀφανεῖς*, δηλαδή ως επί το πλείστον πένητες ή πτωχοί⁵. Πραγματικά, πέρα από τον κύκλο των μισθοδοτούμενων του βυζαντινού δημοσίου τομέα οι υπόλοιποι υπήκοοι που δεν είχαν κάποια σχέση με το κράτος αντιμετωπίζονταν απλώς ως δυνητικά φορολογούμενοι, ανεξαιρέτως της κοινωνικής τους στάθμης. Τα πράγματα στη θεωρία φαίνεται να απλοποιήθηκαν ακόμα περισσότερο. Έτσι, για τον συγγραφέα των Γεωπονικών (του 10^{ου} αι.) η πολιτεία απλώς χωρίζεται σε αυτούς που τελούν υπό *στρατεία* (δηλαδή παρέχουν υπηρεσία προς το κράτος), τους υπό την *ιεροσύνη* (δηλαδή τους ιερείς και κληρικούς οποιασδήποτε βαθμίδας) και τους υπό *γεωργία*⁶, δηλαδή τους γεωργούς, στους οποίους μπορούν να ανήκουν τόσο οι εξαρτημένοι αγρότες, όσο και οι ελεύθεροι, μεγάλοι αλλά και μικροί γαιοκτήμονες εφόσον αυτοί είναι ιδιώτες. Ο αυτοκράτορας Λέων Στ' περιέλαβε μία ανάλογη σημείωση στα Τακτικά του⁷. Αυτά βέβαια, σε μια εποχή που η αυτοκρατορία είχε αγροτοποιηθεί στο έπακρο και ο πόλεμος είχε αναχθεί σε ιδανικό στο πλαίσιο των σφοδρών αντιπαραθέσεων με τους Άραβες.

Οι αντιλήψεις του Βυζαντίου για τους φτωχούς και τους πλούσιους είναι, αρχικά τουλάχιστον, επηρεασμένες από τις αντιλήψεις της αρχαιότητας. Ο *πένης*, η *πενία*, διαφέρουν από τον *πτωχό* και την *πτωχεία*. Ο πένης και η πενία προέρχονται από το *πονεῖν*, από την προσπάθεια, την εργασία για την διαβίωση.

*Πένης, ὁ διὰ τὸ πονεῖν καὶ ἐργάζεσθαι ποριζόμενος τὸν βίον*⁸.

*Πένης· ὁ αὐτοδιάκονος*⁹.

Ο *πτωχός*, η *πτωχεία*, προέρχονται από το *πτώσσειν*, είναι ως εκ τούτου ακραίες έννοιες.

*Πτωχὸς μὲν λέγεται ὁ ἀπὸ πλοῦτου πεσὼν εἰς πενίαν, πένης δὲ, ὁ αἰὲν ἐν πενία διάγων*¹⁰.

Και ακόμα χειρότερα:

*Πτωχὸς δὲ ὁ ἐπαίτης, ἢ ὁ ἐκ πλοῦτου πεσὼν, ἢ τοῦ ἔχειν ἐκπεπτωκός*¹¹.

Ποιοι είναι όμως οι πλούσιοι;

Πλούσιος. Πολυούσιός τις ὤν¹². Πλούσιος, παρὰ τὸ πολὺς καὶ οὐσία, πολυούσιός τις ὤν¹³. Υπάρχουν ὁμως κατηγορίες: Τί διαφέρει πλούσιος, εὐπόρος, ἀφνειὸς, καὶ ὄλβιος. Διαφέρει· πλούσιος ὁ πολλὴν ἔχων οὐσίαν· εὐπόρος, ὁ πρὸς τὰς ἐπιβαλλούσας χρείας ἀνενδεής, ἀφνειὸς, ὁ ἀπὸ ἐνιαυτοῦ τὴν τροφήν συλλέγων, ὄλβιος δὲ, ὁ τελείαν ἔχων τὴν εὐδαιμονίαν¹⁴.

Η Σοῦδα επιβεβαιώνει κάπως περιπαικτικά: *πένης οὐχ ὁ μηδὲν κεκτημένος, ἀλλ' ὁ πολλῶν ἐφιέμενος· καὶ πλούσιος, οὐχ ὁ πολλὰ περιβεβλημένος, ἀλλ' ὁ μὴ πολλῶν δεόμενος¹⁵.*

Ευδαιμονία, και ευτυχία, που ορίζεται με βάση το μέγεθος των αγαθών. Ο Ιωάννης Δαμασκηνός, τον 8^ο αι., μας δίνει γλαφυρές συνθέσεις: *πλοῦτος μὲν γὰρ ἐστὶν ὄντων κτῆσις χρυσοῦ καὶ ἀργύρου καὶ λίθων διαυγῶν καὶ ἐσθῆτος διαφόρου, παιδῶν καὶ παιδισκῶν, ἀλόγων καὶ ἀρουρῶν καὶ τῶν τοιούτων, ὧν ἕκαστον οὐσία ἐστί. Διὸ καὶ πλούσιος λέγεται ὁ ταῦτα κτησάμενος· οἷόν τις πολυούσιος πολλὴν ἔχων περὶ ἑαυτὸν οὐσίαν. Ἡ δὲ πενία μερικὴ μὲν μερικὴ τούτων ἀποβολή, παντελής δὲ παντελής τούτων στέρησις¹⁶.* Κατά τον συγγραφέα ωστόσο, ένας πλούσιος έχει πολλές ἐγνοιες, που, εκτός από την διατήρηση και τη διαχείριση του πλούτου που κατέχει, περιλαμβάνουν και την διάχυσή του στον περίγυρό του, με άλλα λόγια, ένας πλούσιος έχει πολλούς ανθρώπους να φροντίζει. Ο φτωχός, αντίθετα, φροντίζει μόνο τον εαυτό του: *Ἐπισφαλῆς ὁ βίος τοῖς πλουτοῦσι, καὶ δυσμεταχειρίστος ἢ μεταβολή. Ἔτι δὲ λέγεις· πολλοὺς οἰκέτας περιάγει, καὶ πολλὰ κέκτηται πλέθρα γῆς ὁ πλουτῶν. Πρῶτον μὲν χαλεπὰς ἔξει τὰς εὐθύνας, πάντων τῷ Θεῷ τὸν λόγον ὑπέχων. Οὐ γὰρ ὅπως ἀπολαύσειε, μόνον ἔλαβεν, ἀλλ' ὅπως καὶ ἑτέροις γένοιτο χρήσιμος... Οὗτος μὲν γὰρ μυρίας πληροῖ γαστέρας· ὁ δὲ πένης μίαν πληροῖ μόνον¹⁷.*

Υπό την επιδραση του Χριστιανισμού, η αντίληψη ὅτι ο πλούτος ἦταν παροδικός και πεπερασμένος, ἦταν διάχυτη στο Βυζάντιο. Ο Φιλάρετος κάποτε εἶπε στην οικογένειά του ὅτι εἶχε αποθησαυρίσει χρήματα σε δοχεῖο ἀθραυστο, το οποίο εἶχε καταχωνιάσει –σημειολογική αναφορά στην ελπίδα της σωτηρίας μετά θάνατον¹⁸. Ὅλοι οι συγγραφεῖς αναπαράγουν παρόμοιες κοινοτυπίες ἔχοντας εξασφαλίσει οι ἴδιοι μια άνετη διαβίωση. *Πτωχὸς γὰρ οὐχ ὑφίσταται ἀπειλήν¹⁹.* Κανείς ωστόσο δεν μας δίνει την οπτική του φτωχοῦ, ο οποίος, σύμφωνα με τη χριστιανική αντίληψη, ἔπρεπε να οπλίζεται με την αρετή της υπομονῆς, προσδοκῶντας την ανταμοιβή στην επέκεινα, αἰώνια ζωή, κατά την παραβολή του Λάζαρου και του πλούσιου.

Οι συγγραφεῖς μᾶς δίνουν μικρές μόνο ματιές στους τρόπους, με τους οποίους τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα αντιμετώπιζαν την απόλυτη φτώχεια. Η λαϊκή θυμοσοφία κατέγραψε: *Πενία δὲ σοφίαν ἔλαχε: παρόσον οἱ πένητες πολλὰς τέχνας ἐπιτηδεύουσι²⁰.* Οι πρώτες ἀνάγκες των πτωχῶν ἦταν η τροφή και η ἐνδυση, στις μεγάλες πόλεις ἀκόμα και η στέγαση μπορούσε να εἶναι πρόβλημα. Φαινόμενα

επαιτείας ακόμα και στην ύπαιθρο δεν ήταν σπάνια συνεπεία λιμών, φυσικών καταστροφών και πολέμων, ή μετά από κακές σοδειές. Οι πτωχοί συχνά χτυπούσαν την πόρτα των μοναστηριών για να πάρουν λίγο σιτάρι, -ένας τόπος της αγιολογίας για τον θαυματουργό πολλαπλασιασμό της τροφής. Μαρτυρούνται ωστόσο και ακραία περιστατικά. Γυναίκες να δίνουν τα παιδιά τους στα μοναστήρια, επειδή δεν είχαν να τα θρέψουν, ή επειδή ήταν ανάπηρα και προσέθεταν μόνο βάρος στην οικογένεια, ή πατέρες που εκπόρνευαν τις κόρες τους γιατί είχαν περιπέσει σε μεγάλη φτώχεια. Στην επαρχία η διαβίωση συχνά εξαρτούνταν από την κατοχή ενός ζώου, είτε μεταφορικού, που θα εκτελούσε μεταφορές, είτε καματηρού, για το όργωμα της γης. Για το λόγο αυτό η δωρεά ζώων στους πένητες και τους πτωχούς συνιστούσε μέγιστη φιλανθρωπία. Σύμφωνα με ένα από τα clichés του Βυζαντίου πτωχοί συγκροτούσαν ομάδες ληστών και συχνά απήγαγαν ανθρώπους, για να τους πουλήσουν ως σκλάβους. Συμμορίες κλεφτών που περισσότερο ή λιγότερο συστηματικά χτυπούσαν τα μοναστήρια και τις εκκλησίες στην επαρχία ήταν συνηθισμένο φαινόμενο.

Στις μεγάλες πόλεις οι άστεγοι έβρισκαν καταφύγιο κάτω από τις στοές. Το 927 *χειμών άφορητος γέγονεν, ὥστε κρυσταλλωθῆναι τὴν γῆν ἐπὶ ἡμέρας ρκ´ ὅθεν καὶ γέγονεν ὁ μέγας λιμός*. Ο αυτοκράτορας Ρωμανός Λακαπηνός έφραξε τις στοές *μὴ τὴν χιόνα καὶ τὸ ψῦχος ἐκεῖθεν ἐπεισιέναι τοῖς πένησι*²¹. Ο Βίος του Ανδρέα του Σαλού επιβεβαιώνει τη μαρτυρία των χρονογράφων για τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι πτωχοί τον χειμώνα, ιδιαίτερος στην εξεύρεση τροφής. Το κείμενο μας δίνει μοναδικές εικόνες για το φτωχό πλήθος της Κωνσταντινούπολης. Σύμφωνα με την αφήγηση, ο Ανδρέας μάζευε τις φύλλεις που του έδιναν από φιλανθρωπία, και στο τέλος της ημέρας πήγαινε στα στέκια των πτωχών. Παίζοντας με τα νομίσματά του, έδιωχνε χαστουκίζοντας όποιο προσπαθούσε να του τα πάρει. Στο τέλος αυτοί όλοι μαζί του επιτίθονταν και ο Ανδρέας παρατούσε τα χρήματα στη διάθεσή τους. Οι συμμορίες δεν δίσταζαν να επιτεθούν ακόμα και στους ζητιάνους. Ο ίδιος ο Ανδρέας ξυλοκοπήθηκε για να του πάρουν τα ρούχα του. Οι κλέφτες όμως ξυλοκοπούσαν άγρια αν τους έπιαναν, και οι φτωχές γυναίκες, που μεταπωλούσαν τα προϊόντα τους έναντι ελαχίστου κέρδους για την οικογένειά τους, αντιμετώπιζονταν με μεγάλη σκληρότητα.

Αναμφίβολα η φιλανθρωπία είχε σημαντικό ρόλο για την επιβίωση των πτωχών στις πόλεις. Διαχρονικά όμως, η ελεημοσύνη που προσφερόταν αποτελούνταν από τα μικρότερα χάλκινα νομίσματα της κάθε εποχής, ή από τρόφιμα: άρτο, τυρί, φρούτα, όσπρια. Πολλά μοναστήρια καθημερινά διένειμαν ό,τι περίσσευε από το τραπέζι των μοναχών στους πτωχούς που περίμεναν στην πόρτα. Στις μεγάλες εορτές μοίραζαν νομίσματα. Τα μεγάλα αυτοκρατορικά ιδρύματα που αναλάμβαναν την περίθαλψη

ορφανών, αρρώστων και γερόντων, οργανώνονταν και λειτουργούσαν ως μεγάλοι ιδιωτικοί οργανισμοί· είχαν τη δική τους περιουσία και τα χρήματα κατανέμονταν ώστε να καλύπτονται οι ανάγκες διατροφής, ένδυσης και περίθαλψης των τροφίμων, όπως και οι μισθοί του προσωπικού.

Η πενία ορίστηκε στενότερα στο Βυζάντιο για νομικούς, πολιτικούς και οικονομικούς λόγους. Η νομοθεσία για πρακτικούς λόγους αναγνώριζε περιουσιακές διακρίσεις μεταξύ των ανθρώπων. Στη νομοθετική συλλογή του 9^{ου}-10^{ου} αι., τα Βασιλικά, πλούσιος ήταν απλώς αυτός που διέθετε περιουσία αρκετή για να καταβάλει την αποζημίωση, αν καταδικαζόταν²². Οι πένητες και οι πτωχοί όμως αδυνατούν να καταβάλλουν πρόστιμα. Ούτε εφαρμόζεται στην περίπτωση τους η στέρηση των αξιωμάτων και η κατάσχεση της περιουσίας, που εφαρμόζεται στους πλούσιους. Έτσι, επιβάλλονται σε αυτούς σωματικές τιμωρίες ή εξορία ανάλογα με την βαρύτητα του αδικήματος²³. Η ανθρωπιστική χριστιανική οπτική ωστόσο επιβάλει την προστασία του πένητα και του πτωχού έναντι της πλεονεξίας του πλούσιου. Στη νομοθεσία όμως υπάρχει και η μέριμνα, ώστε οι πλούσιοι να μην χάσουν τιμωρούμενοι περισσότερο από αυτά που οφείλουν. Αυτή η προσέγγιση υπάρχει ήδη στο νομοθετικό έργο των Ισαύρων (8^{ος} αι.). Οι δικαστές οφείλουν να προσέχουν τους αντιδίκους, *τοῦ τε πλεονεκτοῦντος καὶ τοῦ τὸ ἔλαττον ἔχοντος, εἰς τὸ πρὸς ἀλλήλους ἐπανισοῦν αὐτοὺς ἴστασθαι καὶ τοσοῦτον ἀφαιρεῖν τοῦ ὑπερέχοντος, ὅσον ἐλαττούμενον εὗρωσι τηνικαῦτα τὸν ἀδικούμενον*²⁴. Τα δικαιώματα των πενήτων ήταν ούτως ή άλλως περιορισμένα: μπορούσαν να οριστούν ως εγγυητές, αλλά έπρεπε να έχουν οι ίδιοι εγγυητές όταν ενάγονταν περί πράγματος²⁵. Ο πατριάρχης Φώτιος, πριν τα Βασιλικά, συμπεριέλαβε σε ένα γνωστό έργο του, την Επαναγωγή: *Οἱ πένητες οὐ μαρτυροῦσιν· πένης δὲ ἐστὶν ὁ μὴ ἔχων ν' νομισμάτων περιουσίαν*²⁶.

Οι περιορισμοί της νομοθεσίας δεν οφείλονται σε ταξικές διακρίσεις. Η πρόθεση των νομοθετών ήταν να προστατεύσουν τους πένητες από κάθε είδους καταχρήσεις εξουσίας των περισσότερο ισχυρών και πλουσίων, οι οποίοι στιγματίζονται για την πλεονεξία τους, αλλά και να προνοήσουν ώστε η απονομή δικαιοσύνης να μην διαβρώνεται από τις ενέργειές τους εις βάρος των πενήτων. Ο Δαμασκηνός το έθεσε ήδη τον 8^ο αι.: *... ἐνίστε ἔχεις τὸν οἶκον ἀπὸ ἀρπαγῆς, ἀπὸ πλεονεξίας. ... Ἐκαστος γὰρ ὁ παρερχόμενος μέλλει λέγειν· οὗτος ὁ οἶκος τοῦ ἄρπαγος, τοῦ πλεονέκτου. Πόσας χήρας ἐκάκωσε; πόσους ὀρφανούς ἐποίησε; Πόσα ὑπάρχοντα καθήρπασε; Πόσους πένητας ἐπλεονέκτησε;*²⁷. Ο στιγματισμός των πλουσίων ως πλεονεκτούντων φαίνεται να προαναγγέλλει την εξέλιξη και αφήνει να διαφανεί η μεγάλη αντιπαράθεση μεταξύ κράτους και ισχυρών, *πλεονεκτούντων*, ή αλλιώς *δυνατῶν*, που θα εκδηλωθεί στο Βυζάντιο τον 10^ο αι. Στο πλαίσιο αυτής της αντιπαράθεσης, η νομοθεσία θα ασπαστεί την άποψη του Φωτίου, ορίζοντας ότι *πένητες εἶναι αὐτοὶ οἱ*

οποίοι έχουν περιουσία αξίας μικρότερης των πενήντα νομισμάτων. Με αυτή τη ρύθμιση, που φέρει την υπογραφή του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ΄ του Πορφυρογέννητου, και χρονολογείται στο έτος 947, ορίζεται –αυτή τη φορά με σύγχρονους όρους– μία κοινωνική τάξη του Βυζαντίου.

Η διαμάχη της κεντρικής εξουσίας με τους ισχυρούς της αυτοκρατορίας ξέσπασε το 927/8 με αφορμή τον χειμώνα του έτους αυτού. Στην αντίληψη του αυτοκράτορα Ρωμανού Α΄ Λακαπηνού είχαν υποπέσει δύο πράγματα, πρώτον, ότι οι πλούσιοι είχαν την τάση να αγοράζουν κτήματα χωρικών και να τα υπάγουν στη δική τους φορολογική ενότητα, η οποία συνήθως τελούσε υπό καθεστώς ευνοϊκής φορολόγησης· δεύτερον, ότι με αφορμή τον χειμώνα του 927/8, οι πωλήσεις κτημάτων των πενήτων και πτωχών αυξήθηκαν κατακόρυφα²⁸. Το 934 ο αυτοκράτωρ όρισε ότι η εκποίηση ακινήτων έπρεπε να μένει εντός των κοινοτήτων χωρίων, και εξηγεί: *Οὐ μίσει δὲ καὶ φθόνῳ τῶν ἰσχυροτέρων ταῦτα θεσμοθετοῦμεν, ἀλλ' εὐνοία καὶ προστασία τῶν πενήτων καὶ κοινῇ σωτηρία τοῦτο διοριζόμεθα*. Κατά τον αυτοκράτορα πρέπει αυτοί που έχουν εξουσία στα χέρια τους και ξεχωρίζουν με τη δόξα και τον πλούτο τους, οι *ἄρχοντες* δηλαδή, να φροντίζουν τους πένητες, αυτοί όμως τους έχουν ως *κατάβρωμα*, και δυσανασχετούν όταν δεν καταφέρνουν γρήγορα να αποκτήσουν αυτό που θέλουν²⁹. Έτσι, το Βυζαντινό κράτος *δεν βλέπει οπωσδήποτε στους πλουσίους τους εχθρούς των πενήτων, αλλά στους ισχυρούς*, ή, όπως θα επικρατήσει ο συνθηματικός χαρακτηρισμός τους στις νομικές και τις αφηγηματικές πηγές, στους *δυνατούς*. Στο πλαίσιο της αντιπαλότητας, είναι οι δυνατοί και όχι οι πένητες που ορίζονται πρώτοι στη νομοθεσία, το 934, επειδή πρέπει να είναι με σαφήνεια αναγνωρίσιμοι από τους αξιωματούχους που απονέμουν δικαιοσύνη:

Δυνατοί είναι όλοι οι ανώτεροι και ανώτατοι πολιτικοί και στρατιωτικοί αξιωματούχοι και τιτλούχοι, μέχρι την –ταπεινή θα έλεγε κανείς– βαθμίδα του απλού Σχολάρη, δηλαδή του απλού στρατιώτη του τακτικού επαγγελματικού στρατού· *δυνατοί* είναι επίσης οι ανώτεροι και ανώτατοι εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι, επίσκοποι, μητροπολίτες, εκκλησιαστικοί άρχοντες, ηγούμενοι μοναστηριών αλλά και οι διαχειριστές της βασιλικής ή κρατικής ή μοναστηριακής περιουσίας· *δυνατοί* είναι επίσης οι *οικείοι* όλων αυτών, δηλαδή τα κοντινά τους πρόσωπα, συγγενείς και φίλοι, οι οποίοι χρησιμοποιούνται στη διεκπεραίωση των υποθέσεων και παρέχουν στήριξη και μεσολάβηση όποτε χρειάζεται³⁰.

Όλοι αυτοί στιγματίζονται από τη νομοθεσία ως *δυνατοί*. Από αυτούς πρέπει οι πένητες να προστατευθούν. *Γιατί ο νομοθέτης δεν βλέπει στους πλούσιους και στον πλούτο την απειλή, αλλά στην εξουσία*. Θεωρείται ότι αυτοί που κατέχουν εξουσία είναι ικανοί να την εκμεταλλευτούν προκειμένου να αυξήσουν την

περιουσία τους. Είναι όλοι οι πλούσιοι δυνατοί; Αναμφίβολα όχι, αφού το κράτος αναγνωρίζει, όπως έχει ήδη ειπωθεί, ότι υπάρχουν και πλούσιοι που ιδιωτεύουν, που δεν έχουν εξουσία. Όμως αυτός που ασκεί εξουσία μπορεί να γίνει πλούσιος. Οι μέθοδοι των δυνατών προς εκπλήρωση αυτού του σκοπού περιέχονται με σαφήνεια στη νομοθεσία του 10^{ου} αι.: εκτός από τον *εκφοβισμό*, τον *προπηλακισμό* και τη *σωματική επιβουλή*, που ασκούσαν είτε άμεσα είτε έμμεσα δια των ανθρώπων τους και των συγγενών τους, την *άρπαγή* και τη *βιαία νομή*, συνηθισμένη ήταν και η νόμιμη οδός, μέσω προικοδότησης, διαθήκης, υιοθεσίας, δωρεάς και πώλησης κλπ. Οι μαζικές πωλήσεις κτημάτων μετά τον λιμό του 927 είχαν μικρό για την αξία των ακινήτων αντίτιμο ή και μία ποσότητα σίτου, καθώς οι δυνατοί, βρίσκοντας *άφορμην έμπορίας*, εκμεταλλεύονταν τη δυσχερή θέση των θυμάτων τους: *άντι φιλανθρωπίας, άντι οίκτου, άντι χρηστότητος, λιμῶ πιεζομένους όρῶντες τούς πένητας, οί μὲν άργυρίῳ οί δὲ χρυσιῶ, οί δὲ σίτῳ ἢ άλλαις τισίν έπιδόσεσιν, εύώνως τὰς τῶν άτυχούντων πενήτων έξωνήσαντο κτήσεις*³¹.

Ο αυτοκράτορας Ρωμανός Λακαπηνός ακύρωσε τις πράξεις που παρέβαιναν τις διατάξεις αυτές. Αρχικά έγινε μία προσπάθεια να διαχωριστεί ο δόλος από την καλή πρόθεση, το σωστό τίμημα από το άδικο τίμημα, να τακτοποιηθούν τα ζητήματα των αποζημιώσεων κλπ, αλλά δύσκολα εφαρμόζονταν αυτές οι διακρίσεις χωρίς οι δικαστικές αποφάσεις να αποβαίνουν εις βάρος των πενήτων. Έτσι τελικά ορίστηκε ότι όσοι παρέβαιναν το νόμο εκδιώκονταν από τα νεοαποκτηθέντα κτήματά τους *άναργύρως*, δηλαδή χωρίς αποζημίωση, και μάλιστα δόθηκε αναδρομική ισχύ από το λιμό του 927/8. Η απαλλοτρίωση των κτημάτων των στρατιωτών αποτέλεσε ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο της νομοθεσίας του 10ου αι. Αναφέρθηκαν στην κεντρική διοίκηση περιστατικά πτωχευμένων στρατιωτών, στρατιωτών που είχαν γίνει πάροικοι, και κατώτερων αξιωματικών που είχαν απορροφήσει την έγγεια ιδιοκτησία των στρατιωτών τους. Μέχρι τα τέλη του 10^{ου} αι. το ζήτημα της απορρόφησης των μικρών ιδιοκτησιών πενήτων και στρατιωτών είχε γίνει τόσο σημαντικό, ώστε ο Βασίλειος Β΄ ο Βουλγαροκτόνος όρισε ότι οι απόγονοι των δικαιούχων θα μπορούσαν να διεκδικήσουν τα κτήματά τους πίσω όσα χρόνια κι αν είχαν περάσει.

Μπορεί να θεωρηθεί ότι η νομοθεσία αυτή διέπεται από γνήσιο ενδιαφέρον για τις πιο αδύναμες κοινωνικές ομάδες. Ωστόσο το κράτος δεν διστάζει να εκφράσει την ανησυχία του για την μείωση των δημοσίων εσόδων, τη συγκέντρωση των πενήτων στα αστικά κέντρα, τον αποδεκατισμό του στρατεύματος από τους στρατιώτες του, αλλά και για την ενδυνάμωση των δυνατών, όπου ελλόχευε ένας πραγματικός κίνδυνος για το θρόνο. Η άσκηση βίας και εκφοβισμού, εκβιασμού και προπηλακισμού ήταν μέθοδοι των δυνατών που άρμοζαν σε πραγματικούς *δυνάστες* και οι μέθοδοι αυτοί ανακαλούν έντονα τα λόγια του Ιωάννη Δαμασκηνού.

Αναμφίβολα, το φαινόμενο των αθρόων πωλήσεων εγγείων αγαθών στους ισχυρούς εκφράζει και μία τάση του βυζαντινού μεσαίωνα, την επιλογή δηλαδή των πενήτων να εισέλθουν στην προστασία ενός ισχυρού, έναντι *προστασίας, συνδρομής και εύεργεσίας ύποσχεσεως*. Αλλά η *δυναστεία*, όρος που είναι πάντα φορτισμένος αρνητικά στις βυζαντινές πηγές, έχει ως αποτέλεσμα την επέκταση της εξουσίας και επιρροής των δυνατών σε μεγάλους αριθμούς ανθρώπων, και συνεπώς την υπονόμηση της βασιλικής εξουσίας.

Τον 10^ο αι. εμβλήθηκαν ως σφήνα στη νόμιμη διαδοχή της Μακεδονικής δυναστείας τρεις διαφορετικοί δυνάστες, ο Ρωμανός Λακαπηνός, ο Νικηφόρος Φωκάς και ο Ιωάννης Τζιμισκής, και οι τρεις καταγόμενοι από τις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας, όπου η ζωή ήταν σχεδόν αδύνατη χωρίς την προστασία των ισχυρών. Το γεγονός ότι η δυναστεία δεν καταλύθηκε το οφείλει αποκλειστικά στην μεγάλη δημοτικότητα και στην παγίωση του δυναστικού αισθήματος. Η ανοχή όμως προς τους απαιτητικούς αυτούς δυνάστες, που εποφθαλμιούσαν ακόμα και τον θρόνο, τελείωσε επί Βασιλείου Β΄. Στην αρχή της βασιλείας του, από το 976, ο Βασίλειος χρειάστηκε να αντιμετωπίσει τις διαδοχικές επαναστάσεις του Βάρδα Σκληρού, του Βάρδα Φωκά, και τη συμμαχία και των δύο αυτών εναντίον του. Βγήκε νικητής παίρνοντας αυστηρά μέτρα εναντίον των δυνατών. Καθαίρεσε και εξόρισε τον μεγάλο τους σύμμαχο Βασίλειο Λακαπηνό, του οποίου δήμευσε την γιγάντια περιουσία και ακύρωσε τα προνόμια που είχε παραχωρήσει εκτός αν έπαιρναν την προσωπική του έγκριση. Κυνήγησε, καθαίρεσε και δήμευσε τις περιουσίες των Φωκάδων και των ισχυρών συγγενών τους, των Μαλειΐνων, τόσο πολύ, ώστε αυτοί εξαφανίζονται από το ιστορικό προσκήνιο. Θέσπισε το *άλληλέγγυον*, την υποχρέωση δηλαδή των πλουσίων να καταβάλουν τους φόρους των φτωχότερων γειτόνων τους. Χάρισε τους φόρους των κατοίκων των βαλκανικών επαρχιών, που είχαν καταστραφεί από τους βουλγαρικούς πολέμους.

Νίκησε το κράτος παίρνοντας όλα αυτά τα μέτρα; Η απάντηση είναι κατηγορηματικά αρνητική. Αμέσως μετά το θάνατο του Βασιλείου Β΄ το 1025 καταργήθηκε το *άλληλέγγυον* και επανήλθαν αναδρομικά οι φόροι στις βαλκανικές επαρχίες. Ο Βασίλειος Β΄ όμως είχε κυβερνήσει με σιδερένια πυγμή και ελάχιστη ανοχή, αφήνοντας μια βαριά κληρονομιά, τη βαθιά δυσπιστία της κεντρικής κυβέρνησης έναντι όλων αυτών των οικογενειών, οι οποίες είχαν υποβιβάσει την άσκηση εξουσίας στις περιφέρειές τους σε απλή υπόθεση πλουτισμού, ή, με τα λόγια που εμβάλλει ο Μιχαήλ Ψελλός στον αυτοκράτορα Μιχαήλ Στ΄ εναντίον του Κεκαυμένου, *τὰ δὲ τῶν πολλῶν συλλέξαντα χρήματα, καὶ τὴν ἀρχὴν ἐσχηκότα οὐ εὐκλείας, ἀλλ' ἀπληστίας ὑπόθεσιν*. Λόγια που οπωσδήποτε δεν απέχουν πολύ από την εκτίμηση που ο Κωνσταντίνος Ζ΄ συμπεριέλαβε σε έναν από τους νόμους του, ότι ιδιαίτερως οι

στρατιωτικοί αποδεικνύονταν *άνθρωποι ώνιοι, άμελεΐς, άπόλεμοι, μυρμήκων άγενέστεροι και λύκων άρπακτικώτεροι*, οι οποίοι, επειδή δεν μπορούσαν να φορολογήσουν τον εχθρό, επιβάρυναν τους υπηκόους του κράτους με την υπερβολική φορολογία τους³². Έτσι, μετά το θάνατο του Βασιλείου Β΄ και επειδή οι επίγονοί του δεν είχαν τις ίδιες ικανότητες, η αντιπαλότητα αυτή, που μετασχηματίστηκε στην αντιπαλότητα του *πολιτικού* με το *στρατιωτικόν*, δηλαδή του αυτοκρατορικού κύκλου με τους διεκδικητές της αριστοκρατίας, εκφυλίστηκε σε μία μακρά σειρά εμφυλίων πολέμων που έφερε την αυτοκρατορία σχεδόν στο χείλος της καταστροφής. Μοναδικοί νικητές αυτών των αντιπαραθέσεων ήταν οι Κομνηνοί, που ίδρυσαν μία νέα δυναστεία το 1081. Ειρωνεία της Ιστορίας, οι Κομνηνοί ήταν μία από τις οικογένειες που είχε ευνοήσει ο Βασίλειος Β΄ ο Βουλγαροκτόνος, που είχαν βαθιά συναίσθηση της καταγωγής τους και διέθεταν οξύ πολιτικό κριτήριο. Δημιούργησαν μία αριστοκρατία που στηριζόταν στην συγγένεια εξ αίματος με τον αυτοκράτορα και διέθεσαν τους κρατικούς πόρους προς όφελός της. Στο εξής, παρά το γεγονός ότι τα μέτρα των Κομνηνών προσδίδουν μία αίσθηση ευημερίας σε ολόκληρη την επικράτεια, οι αντιθέσεις μεταξύ των πλουσίων και των φτωχών βαθαίνουν, η κοινωνία πολώνεται έντονα στο β΄ ήμισυ του 12^{ου} αι., και το Βυζάντιο γίνεται πιο αριστοκρατικό από ποτέ.

¹ Η διάλεξη εντάσσεται στη μεταδιδακτορική έρευνα με τον τίτλο «Ηλεκτρονική βάση δεδομένων για την κοινωνική ιστορία του Βυζαντίου από τον 6^ο ως τον 12^ο αι.: πηγές, προβλήματα και προσεγγίσεις». Η πρόταση υλοποιείται στο πλαίσιο της Δράσης «Ενίσχυση Μεταδιδακτόρων Ερευνητών/τριών» του ΕΠΕΔΒΜ με Δικαιούχο το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και συγχρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (ΕΚΤ) και από Εθνικούς Πόρους. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε στο ΤΒΕ/ΙΙΕ/ΕΙΕ από τον Απρίλιο 2012 ως τον Μάρτιο 2015.

² *Historia quae dicitur Arcana. Procopii Caesariensis Opera Omnia*, ed. J. Haury, G. Wirth, τ. 3, Leipzig 1963, 38.5-16.

³ *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon magister, Georgius Monachus*. Ed. I. Bekker, CSHB, Bonnae 1836, 221.2-9.

⁴ *Three Byzantine Military Treatises*, ed. G. Dennis, CFHB 25, Washington, DC, 1985, 10.24-25.

⁵ *Consilium Universale Constantinopolitanum tertium*, ed. R. Riedringer, *Acta Consiliorum Oecumenicorum ser. II*, vol. II.II, Berlin 1992, 210.10

⁶ *Geoponica sive Cassiani Bassi Scholastici De re rustica eclogae*, ed. H. Beckh, Stuttgart-Leipzig 1994, 2.5-7.

⁷ *The Tactica of Leo the VI*, ed. G. Dennis, CFHB 49, Washington, DC, 2010, 610.1076-612.1080.

⁸ E.L. de Stefani, *Etymologicum Gudianum*, fasc. 2, Leipzig 1920 (repr. Amsterdam 1965), Π 459.10-11.

⁹ *Hesychii Alexandrini Lexicon*, vol. III, ed. P. A. Hansen, Berlin – New York 2005, Π 1395.

¹⁰ T. Gaisford, *Georgii Choerobosci epimerismi in Psalmos*, vol. 3, Oxford 1842, 112.30-31.

¹¹ *Etymologicum Gudianum*, 459.11-12.

¹² F.W. Sturz, *Orionis Thebani etymologicon*, Leipzig 1820 (repr. Hildesheim 1973), P 132.22.

¹³ *Choeroboscus epimerismoi*, 118.7-8.

¹⁴ *Choeroboscus epimerismoi*, 118.7-11.

¹⁵ *Suidae Lexicon*, ed. E. BEKKER, Berlin 1854, Π 968.1.

¹⁶ P.B. Kotter, *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, vol. 4, *Patristische Texte und Studien* 22. Berlin 1981, 14.9-14.

¹⁷ *Ioannes Damascenus Sacra parallela*, PG 95, 1517 C, D.

¹⁸ M. H. Fourmy- M. Leroy, *La Vie de Saint Philarète Byzantion* 9, 1934, 113, 125 (:The Life of St. Philaretos the Merciful written by his grandson Niketas. A Critical Edition with Introduction, Notes, and Commentary, ed. L. Ryden, Uppsala 2002).

¹⁹ *Etymologicum Gudianum* Π 459.23-24.

²⁰ *Suda*, Π 967

²¹ *Theophanes Continuatus*, 417-418.

²² *Basilica* 2.2.225 (= D., L, 16, 234. {761}76): Πλούσιός ἐστιν ὁ ἰκανὰ ἐπιτηδείως ἔχων πρὸς τὸ μέγεθος τοῦ πράγματος, ὅπερ ὁ ἐνάγων ὡς ὀφείλων ἀποκαταστήναι ἀπαιτεῖ. Τῷ ῥήματι τοῦ ζῆν καὶ τροφή καὶ ἐσθῆς καὶ στρώματα περιέχεται.

²³ Στις αποφάσεις της συνόδου του Λατερανού (649, σημ. 5) αναφέρεται: εἰ δὲ τῶν ἀφανῶν καθεστήκοιεν, πρὸς τῷ τοῦ σώματος αὐτῶν αἰκισμῶ καὶ ἐξορία διηνεκεῖ σωφρονισθήσονται.

²⁴ *Ecloga*. Das Gesetzbuch Leons III. Und Konstantinos' V., ed. L. Burgmann, FbRG 10, Frankfurt 1983, 1.54-55: μήτε πένητος καταφρονεῖν μήτε δυνάστην ἀδικοῦντα ἔαν ἀνεξέλεγκτον, μήτε μὴν σχήματι μὲν καὶ λόγῳ τὴν δικαιοσύνην ὑπερθαυμάζειν καὶ τὴν ἰσότητα, ἔργῳ δὲ τὸ ἄδικον καὶ πλεονεκτικὸν προτιμᾶν ὡς ὠφέλιμον, ἀλλὰ δύο κρινομένων παρ' αὐτοῖς, τοῦ τε πλεονεκτοῦντος καὶ τοῦ τὸ ἔλαττον ἔχοντος, εἰς τὸ πρὸς ἀλλήλους ἐπανισοῦν αὐτοὺς ἴστασθαι καὶ τοσοῦτον ἀφαιρεῖν τοῦ ὑπερέχοντος, ὅσον ἐλαττούμενον εὐρωσι τηνικαῦτα τὸν ἀδικοῦμενον.

²⁵ *Ecloga Basilicorum*, ed. L. BURGMANN, FbRg 15, Frankfurt a. M. 1988, 22.225.1-15; *Ecloga*, 1.2.7.

²⁶ *Epanagoge Legis Basilii er Leonis er Alexandri*, ed. C. E. ZACHARIAE A LINGENTHAL, *Jus Graecoromanum* v. II, Athenae 1931, repr. Darmstadt 1962, 12.8.1-2.

²⁷ *Damascenus Sacra parallela*, PG 95, 1509.41-48.

²⁸ Τὴν ἴδια χρονιά, τὸ 928, ὁ αυτοκράτορας ἐπανεφέρε σε ἰσχύ τὸ νόμο τῆς προτίμησης, ὁ ὁποῖός εἶχε καταργηθεῖ ἀπὸ τὸν Λέοντα Στ' Βλ. N. Svoronos, *Les nouvelles des empereurs Macédoniennes concernant la terre et les stratiotes*, éd. posthume P. Gounaridis, Athènes 1994, no 2.

²⁹ Svoronos, *Novelles*, no 3.41-47.

³⁰ Svoronos, *Novelles*, no 3.50-57, 190-196.

³¹ Svoronos, *Novelles* no 3, 85.78-83

³² Svoronos, *Novelles*, no 5.119-129.